

ÇËSHTJE TË KRIJIMIT LETRAR NË KONTEKSTIN E KUJTESËS DHE TRAUMËS NË AUTORËT E TRAJTUAR NGA BLERINA GAXHA

ISSUES OF LITERARY CREATION IN THE CONTEXT OF MEMORY AND TRAUMA IN THE SELECTED AUTHORS BY BLERINA GAXHA

Ermira YMERAJ¹, Klodeta DIBRA², Bora LOGU³

¹* Department of Literature, Faculty of Social Sciences, University of Shkodra „Luigj Gurakuqi“

² Department of Italian Language, Faculty of Foreign Language, University of Tirana

³ Department of Linguistic, Faculty of Social Sciences, University of Shkodra „Luigj Gurakuqi“

*Corresponding author e-mail: miraymeraj@yahoo.com

Abstract

This paper explores the role of post-war Albanian literature as an ethical and cultural medium for articulating memory and trauma. It aims to analyze how literary texts transform experiences of war, violence, displacement, and loss into forms of testimony that preserve collective memory and challenge dominant historical narratives. Method The study adopts a qualitative interpretative approach, examining poetic and narrative works by 48 Albanian authors published between 1999 and 2023. Drawing on trauma studies, memory theory, and the concept of postmemory, the analysis focuses on narrative strategies such as fragmentation, metaphorical and symbolic language, allegory, polyphony, and the representation of mnemonic spaces. Particular attention is given to the ways in which language mirrors traumatic experience and mediates between individual and collective memory.

Results The analysis demonstrates that these literary texts function beyond aesthetic representation, operating as moral, historical, and political testimonies. Fragmented structures and disrupted temporality reflect the psychological impact of trauma, while figures such as children, women, refugees, prisoners, and the dead emerge as central carriers of memory and postmemory. Real places marked by violence—such as Prekaz, Gjakova, Bllaca, and refugee camps—are transformed into symbolic sites where personal and collective remembrance converge. Literature thus constructs alternative archives of memory that restore voice and dignity to silenced victims and expose the long-term consequences of war. Conclusions The paper concludes that post-war Albanian literature plays a crucial role in preserving traumatic memory and fostering ethical reflection. Through testimonial writing and symbolic language, literary creation becomes an act of resistance and survival, contributing to the formation of collective identity and historical consciousness while affirming the enduring human need for justice, remembrance, and dignity.

Keywords: memory, trauma, post-war Albanian literature.

Përmbledhje

Ky punim shqyrton rolin e letërsisë shqiptare të pasluftës si një medium etik dhe kulturor për artikulimin e kujtesës dhe traumës. Ai synon të analizojë se si tekstet letrare i transformojnë përvojat e luftës, dhunës, zhvendosjes dhe humbjes në forma dëshmie që ruajnë kujtesën kolektive dhe sfidojnë narrativat historike dominuese. Studimi adopton një qasje interpretuese cilësore, duke analizuar vepra poetike dhe narrative të 48 autorëve shqiptarë të botuara në periudhën 1999–2023.

Duke u mbështetur në studimet e traumës, teorinë e kujtesës dhe konceptin e postkujtesës, analiza fokusohet në strategji narrative si fragmentarizimi, gjuha metaforike dhe simbolike, alegoria, polifonia dhe përfaqësimi i hapësirave mnemonike. Vëmendje e veçantë i kushtohet mënyrës se si gjuha pasqyron përvojën

traumatike dhe ndërmjetëson midis kujtesës individuale dhe asaj kolektive. Analiza tregon se këto tekste letrare funksionojnë përtej përfaqësimit estetik, duke vepruar si dëshmi morale, historike dhe politike. Strukturat e fragmentuara dhe temporaliteti i ndërprerë pasqyrojnë ndikimin psikologjik të traumës, ndërsa figura si fëmijët, gratë, refugjatët, të burgosurit dhe të vdekurit shfaqen si bartës qendrorë të kujtesës dhe postkujtesës. Vende reale të shënuara nga dhuna si Prekazi, Gjakova, Bllaca dhe kampet e refugjatëve—transformohen në hapësira simbolike ku ndërthuren kujtesa personale dhe ajo kolektive. Letërsia ndërton kështu arkiva alternative të kujtesës që rikthejnë zërin dhe dinjitetin e viktimave të heshtura dhe nxjerrin në pah pasojat afatgjata të luftës. Punimi arrin në përfundimin se letërsia shqiptare e pasluftës luan një rol thelbësor në ruajtjen e kujtesës traumatike dhe në nxitjen e reflektimit etik. Përmes shkrimit dëshmues dhe gjuhës simbolike, krijimi letrar shndërrohet në një akt rezistence dhe mbijetese, duke kontribuar në formësimin e identitetit kolektiv dhe vetëdijes historike, si dhe duke afirmuar nevojën e qëndrueshme njerëzore për drejtësi, kujtesë dhe dinjitet.

Fjalët kyçe: kujtesë, traumë, letërsi shqipe e pasluftës.

I gjithë studimi mbështetet në krijimtarinë e 48 autorëve në gjini të tilla krijuese si poezi e narratologji. Krijimtaria e tyre prek harkun kohor nga 1999 deri më 2023. Studimi i Blerina Gaxhës rrok çështje të krijimit letrar në kontekstin e kujtesës dhe traumës së luftës,²⁷¹ si letërsi komplekse dhe njëkohësisht si mjeti përmes të cilit shkrimtarët dokumentojnë historinë si mënyrë e shprehjes së traumës së përjetuar nga individi dhe shoqëria. Te *letërsia si dëshmi*,²⁷² autorja ndjek një rrugë kërkimi mbi autorë, tekste dhe lloje në të cilat dëshmia paraqitet në shumë mënyra. Ne vërejtëm se:

1) Autorët *dokumentojnë dhe përpunojnë traumën*: tekstet e disa autorëve si: Xhevdet Bajraj²⁷³, Flora Brovinës, Fahredin Shehut, Sali Bashota²⁷⁴, funksionojnë si dëshmi morale e jo vetëm si përshkrime estetike, ato bëhen bartës dhe dokumentues që ruajnë dhe bëjnë të qartë fenomenin e traumës.

2) Dëshmia është me të vërtetë gjithëpërfshirëse dhe *nocioni postkujtesë*²⁷⁵ është i dobishëm kur analizojmë imazhet dhe rrëfimet që nuk vijnë nga përvoja personale të drejtpërdrejta, por nga tronditjet që trashëgohen përmes tregimeve familjare dhe fotove. Në këtë

²⁷¹ Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 11. Memorie dhe Traumë: Kujtesa e luftës 1998-1999 në letërsinë shqipe në Kosovë, shqyrton natyrën dhe funksionin e memories dhe traumës së luftës të viteve 1998-1999 në letërsi, raportin e këtyre koncepteve me aktin e shkrimit dhe aktin e dëshmisë letrare. Duke kaluar nga historia në letrat e bukura, nga autobiografia në artistiken, nga dëshmitë faktike në dëshminë fikzionale, studimi shqyrton se si letërsia e dokumenton traumën e luftës dhe nocionet komplekse të memories kolektive dhe individuale, për të dëshmuar kështu tronditjen radikale të një shoqërie në kryqëzimin e saj historik dhe luftën si fenomen që e eliminon dëshmitarin e vet.

²⁷² Po aty, f. 14. Studimi hulumton dhe interpreton reprezentimin dhe qarkullimin e memories kolektive dhe individuale dhe funksionin e traumës në letërsinë aktuale në Kosovë. Studimi synon të sjellë rezultate që dëshmojnë fuqinë e letërsisë si medium i kujtesës kulturore (Erll 2008; 2012) për ta mbajtur të gjallë kryqëzimin e madh të jetës gjatë viteve 1998-99, dhe rrjedhimisht, gjurmët e saj. shih edhe: Felman, S., & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*. Routledge.

²⁷³ Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 31. Xh. Bajraj. Poezia “Fajtori”: *Tani në Parque Mexico i ushqej / zogjtë e gjymtuar që i shpik shpirti im / dhe herë pas here / në shtëpinë time të re / qaj me zë të lartë / në gjumë*.

²⁷⁴ Po aty., f. 218. Sali Bashota; poezia: *Sikur më 2 gusht 1998*.

²⁷⁵ Hirsch, M. (2012). *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust*. Columbia University Press. Shih edhe. Citimi i cituar. f. 22. Hunt 2010: 171. Në këtë mënyrë, marrëdhëniet e ndërsjella mes historisë, artit dhe letërsisë janë thelbësore, dhe shkrimtarët bëhen arkitektë shembullorë të skenave mnemonike. Shih edhe Pierre Nora (1984).

kontekst, tekstet që flasin për *fëmijët e vrarë*²⁷⁶, *si bartës të postkujtesës, strukturojnë identitetin dhe narrativen personale*²⁷⁷ në transmetimin ndërbreznor të kujtesës.

3) Nga ana tjetër, zbuluam se *vendet* (p.sh. Prekazi²⁷⁸, Gjakova, Arbri, Padalishtë, Rahovec, Bllaca²⁷⁹, kampet, burgjet), *kthehen në pika referimi mnemonike*: ato bëhen hapësira ku bashkohet kujtesa personale dhe kujtesa kolektive²⁸⁰.

4) *Gjuha metaforike, simbolike dhe alegorike ndikon në zgjatjen e kujtesës së padrejtësisë të mbijetuarve*. Në disa tekste apo forma rrëfimi gjuha shfaqet si *acting out*²⁸¹, përsërisin dhimbjen; te shkrimtarë të tjerë, gjuha shfaqet si *working through*, duke i vendosur përjetimet në një formë narrative që lejon kuptim dhe transformim të zërit poetik që shpërthen mbi heshtjen dhe rikthen dinjitetin, duke krijuar kështu një *formë të dëshmisë që është etike*²⁸².

Dokumentimi dhe përpunimi i traumës: Në dimensionin e *bartësit të dëshmisë*, shkrimtari nuk është një “historian”; historia në këtë rast regjistrohët si metaforë që e zhvendos kuptimin në qasje të ndryshme si p.sh., *Asfalti mbi eshtra*²⁸³, poezi e shkruar në mërgim. Vetë dëshmia si marrëdhënie me vdekjen, në aktin e të shkruarit, paraqitet si një akt i dëshmimit të traumës së mbijetesës. *Atmosferë lufte*²⁸⁴, *Tre fëmijë*²⁸⁵, poezi të shkruara në burg, janë dëshmi të drejtpërdrejta të traumës dhe dokumente morale; funksionojnë si kujtesë e dhunës mbi trupin femëror, shkrimi bëhet akt i vetëshpëtimit, një mënyrë për të përballuar traumën dhe për ta shndërruar dhimbjen në fjalë. Për poeten-grua të burgosur, teksti nuk është vetëm rrëfim personal, por merr një dimension politik, sepse krijon kujtesë alternative, që sfidon versionet zyrtare të historisë dhe ngre zërin e të heshturve. Tek *Gjellë shqiptare*²⁸⁶, të vrarët dhe të zhdukurit janë zëra që rrëfejnë. *I vdekuri narrator* është metafora më e fortë e transformimit të viktimës në shkrimtar: ai që është i mohuar nga historia kthehet në subjekt rrëfimi.

(Auto)biografia e luftës,²⁸⁷ të mbijetuarit, të burgosurit politikë, të dëbuarit, refugjatët marrin rolin e rrëfimtaraëve të përvojës së tyre, duke shkruar si dëshmitarë të historisë së vet. Tekstet autobiografike dhe biografike, të ngarkuara me trauma, nuk kufizohen në aspektin estetik, por bëhen **akte politike të kujtesës**. Kjo e bën letërsinë një hapësirë alternative, ku artikulohej përvojat intime (tortura, dhunimi, humbja e fëmijës, përndjekja), të cilat nuk kanë

²⁷⁶ Po aty., f. 140-141. Xh. Bajraj. *Fëmija i familjes së ekzekutuar në Abri / Nuk e mban mend / Nëse ka pirë nga biberoni / I mbushur me gjakun e nënës së tij të vrarë / As Afrim Imeraj i vrarë në Padalishtë / Kurrë nuk e mësoi emrin e atij*

/ Që ia vodhi dorën / E më pastaj jetën. Shih edhe në f. 144. Poezia “Epitaf”, Dabishveci. D. Vdekja e Egzon Berishës, njëri nga 19 fëmijët e vrarë të familjes Berisha. *Arsyeja e vdekjes / Ishte shqiptar*.

²⁷⁷ Po aty., f. 295. Nora Prekazi, poezia “Lufta”, Lufta nuk është përjetim që harxhohet / nuk ka afat skadimi / Lufta gjuan pre memorien e bijave e bijve që u rritën në të ... Ajo i ka jetërat e saj. Shih edhe poezia e Shpëtim Selmani, f. 290. Mbaj mend dështimin tonë të parë për t’i kaluar kufijtë. Një kolonë e gjatë traktorësh më fatzinj.

²⁷⁸ Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 220-221. Adem Gashi: *Është Prekazi / I tillë ishte dhe i tillë do të jetë / Ju thashë... / O asgjë s’ju thashë më zini besë Kur zënë e trazohen rrathët e ajrit E parëndomta shfaqet aty sakaq E jashtëzakonshmja ndodh vërtet / Në farkën e mijëvjeçarëve pastaj / Ngjizet legjenda e re*.

²⁷⁹ Po aty., f. 167. Adil Olluri, Bartësi i shpirtrave të përzënë, roman. (2020)

²⁸⁰ Po aty., f. 50-57. Shqiptar Oseku, Donika Dabishveci, Fahredin Shehu, Flora Brovina.

²⁸¹ LaCapra, D. (2001). Writing history, writing trauma. Johns Hopkins University Press.

²⁸² Felman, S., & Laub, D. (1992). Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history. Routledge.

²⁸³ Po aty., Lulzim Tafa, f. 66. Asfalti si qefin / Mbi eshtrat e butë të fëmijëve Megjithatë / Autoritetet atje / e kanë një të mirë / Janë trima / Hiç nuk i tuten Zotit.

²⁸⁴ Po aty., f. 68. Lulzim Tafa, shih edhe. Flora Brovina, f. 72. *Balada për Doruntinin*, Nuk lash vend pa të kërkuar, Edhe netëve në Batajnicë (në Serbi). / As në furrëllartat ku shkrin çeliku, / As në Peruçac e në Rashkë nuk të gjeta.

²⁸⁵ Po aty., f. 38. Xh. Bajraj.

²⁸⁶ Po aty., f. 40. Xh. Bajraj. Poezi, Gjellë shqiptare: Në mëngjes / Qumësht nga gji të shqyer nënash. Në drekë / Zemra të plasura të të gjitha moshave të ziera në lëng eshtrash në njërën anë. Shih edhe: I biri i luftës: poezi e Arben Idrizit, f. 43.

²⁸⁷ Po aty., f. 125. Flora Brovina., *Ajo ishte gjashtëmbëdhjetë vjeçe*. Qëndronte e mbështetur pas murit, Duarlidhur. Ra kërbaçi mbi trup, Mbi kokë, / Mbi rininë e saj. / Ajo nuk kishte dhembje Mbeti pa vetëdije.

vend në narrativat zyrtare. Në këtë kuptim, *letërsia kthehet në një mjet për të kërkuar drejtësi* (duke sjellë në vëmendje viktimat e harruara), dhe rivendosje të subjektivitetit, *ku i vrari, i zhdukuri apo i mbijetuari flet si shkrimtar dhe zë vend në kujtesën kolektive*.

Xhevdet Bajraj, shkruan nga pozita e refugjatit dhe e të mbijetuarit; poezia e tij është rrëfim tronditës personal, por edhe dokument politik i kujtesës kolektive. Flora Brovina²⁸⁸ shkruan në burg dhe sjell zërin e viktimës së dhunës e shtypjes; teksti i saj bëhet dëshmi morale dhe shërben si kujtesë publike e dhunës mbi gratë. Ajo dëshmon se si lufta ndryshon themelet dhe ndërgjegjen e individëve, duke shpallur ndjenja të ndryshme të humbjes dhe gjetjes së vetvetes përkundër disa shkrimtarëve që te rezistenca dhe shpresa si pjesë e kujtesës tronditëse, gjejnë forcën për të mbijetuar, duke reflektuar mbi pasojat afatgjata të luftës.

Krijues dhe tekste që *ndërtojnë kujtesën shpirtërore: Kujtesa e të zhdukurve* të vdekur e të gjallëve të mbetur është një klithmë e tejskajshme poetike që flet e shënjohe poetikisht. Autorët si Xhevdet Bajraj, Arben Idrizi²⁸⁹, Donika Dobishveci e Shqiptar Oseku shprehin traumën dhe dhimbjen e përjetuar gjatë luftës nëpërmjet gjuhës dhe imazheve të fuqishme letrare. Studimi i tyre nga studiuesja e ndihmon lexuesin të kuptojë thellësinë e vuajtjeve dhe pasojave të luftës²⁹⁰. Tekstet e këtyre autorëve nuk funksionojnë vetëm si përshkrime estetike, por si dëshmi morale dhe historike. Ato dokumentojnë fenomenin e traumës, dhunës, përçarjes dhe përçmimit, duke e bërë lexuesin të përballet me realitetin e dhimbshëm. Poezitë rikthejnë emrat e viktimave, vendet dhe përvojat e dhunës.

Në shumicën e rasteve, poetët përdorin poezinë për të shprehur dhimbjen dhe humbjen e njerëzve të dashur dhe të njohur gjatë luftës. Vdekja është një temë e rëndësishme, për të evokuar imazhe të fuqishme dhe ndjenja të thella lidhur me luftën. *Fëmijët e luftës*²⁹¹: ndërtohet mbi fragmente të shkurtra, të ndërprera (“Ishin dy çuna / që sa herë shfaqeshin para pasqyrës / i shihnin dy pleq të lodhur”). Ky ritëm i thyer është pasqyrim i psikikës së plagosur, ku trauma rikthehet në mënyrë mbizotëruese përmes kujtimeve të thyer. Edhe pse më pak e shprehur drejtpërdrejt, simbolika sakrale shfaqet në mënyrë të tërthortë. *Pasqyra* si metaforë e së vërtetës dhe e gjykimit, mosha e vjetër në trupin e fëmijës si simbol i flijimit të fëmijërisë dhe humbjes së pafajësisë. Ka një ironi të hidhur në faktin që fëmijët shihen si “pleq të lodhur”.

Jeta e tyre është groteske: nuk kanë kohë për lojë e rritje, sepse trauma i ka plakur para kohe. Ironia është një mënyrë për të denoncuar absurditetin e përmbysjes së jetës. Poezia është akt dëshmie: ajo rrëfen fatin e fëmijëve refugjatë të traumatizuar, duke shndërruar një histori intime familjare në kujtesë kolektive. Kujtesa e fëmijëve arkivon atë çfarë lufta u grabiti. Për shembull, përmendja e vazhdueshme e fëmijëve të vrarë ose të dhunuar (fëmija i Abrit, Afrim Imeraj, fëmija sirian), krijon një efekt ciklik, që reflekton “rrotën e përgjakshme të historisë” dhe pandashmërinë e dhimbjes. Poezia: *Djali i kishte gjashtë vjet, vajza tetë dhe qanin*²⁹², është e mbushur me simbolikë biblike, mitike dhe sakrale, *Klithnin deri në kupë të qiellit*, është një figurë biblike që sjell ndër mend thirrjen e Jobit apo psalmet e dhimbjes. *Askund Zot për ta*,

²⁸⁸ Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 194. Flora Brovina, *Bima ime e kuqe* (2022). Ç’do të bëj unë pa ty Pa shikimin në bar / Si t’i ngroh gjymtyrët Të ngrira akull

²⁸⁹ Po aty, f. 49. Në veprën e Idrizit është dominues trajtimi kritik ndaj autoritetit, tranzicionit, luftëtarëve dhe patriotëve të rremë. Impulsi i tij poetik aktualizon dokumentaren e biografiken për ta ushqyer kureshtjen poetike, pa e dëmtuar në esencë fiksionin. Ajo ofron një iluzion vërtetësie, motivuar në realitetin e pasluftës dhe përfaqësuar dimensionet dramatike të mendjes dhe shpirtit të njeriut në një teatër ku secili zgjedh rolin e vet.

²⁹⁰ Po aty, f. 32. Citim i cituar. “Është detyrë e poetit që t’ia huazojë zërin kohës në të cilën jeton. Ai është dëshmitar. Historinë që mësohet e shkruajnë fituesit, ndërsa historia e vërtetë shkruhet në letërsi” (Avdyli 2018).

²⁹¹ Po aty., f. 33. Xhevdet Bajraj.

²⁹² Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 34. Xhevdet Bajraj. E nxorrën nga automobili me dhunë / njëri mbante automatikun si bishën që vështirë ndalet të tjerët e goditin me shkopinj gome kërbac djalli gruaja mori fëmijët në prehër dhe qante / djali ishte gjashtë vajza tetë / dhe klithnin deri në kupë të qiellit askund Zot për ta askund mëshirë / fëmijët herë vështrojnë babanë herë nënën.

askund mëshirë, vendos dhimbjen në një kornizë sakrale, duke shprehur mungesën e hyjnore dhe boshësinë morale të botës. Aktet e dhunës shprehen përmes imazheve që lidhen me sakrificën, gjakun dhe humbjen e pafajshëm. P.sh., *qumësht nga gji të shqyer nënash* tregon një formë të “sakrificës” së dhunshme dhe pafajësinë e viktimës, duke përforcuar dramatizmin dhe thellësinë morale të tekstit. E ngarkuar me metafora të dhimbjes dhe humbjes, “*shkopinjtë e zinj mbetën në ajër si degë të shtrira të vdekjes*” është një metaforë që i kthen *shkopinjtë* në përbindësh mitik. Pamja e fëmijëve që shikojnë babanë e nënën është metafora më e fortë e humbjes së sigurisë themelore dhe të fëmijërisë. Autori përdor metafora të forta për të përshkruar tmerrin dhe vuajtjen: *policët pështynë dhe ikën duke sharë në gjuhën e tyre djali ishte gjashtë vjeç vajza tetë / nëna e tyre njëzetetetë dhe të gjithë qanin*.

Vendet si pika referimi mnemonike: Vendet reale të memories së kujtesës të fëmijëve të vrarë vjen si kapitull më vete ku studiuesja analizon ato shkrimtarë të cilët në krijimtarinë e tyre përcjellin vendet e memories së traumës dhe fuqinë e rrëfimit të fëmijëve fantazmë. Lufta është gjenerator i një sërë traumash i tillë është dhe kapitulli mbi *traumën e refugjatëve* që vjen si narrativë, kujtesë e dëshmi lirike e burgut të gruas. *Prekazi*: Ky fshat është simbol i rezistencës dhe vuajtjes gjatë luftës. Poezitë që përshkruajnë masakrën e Prekazit bëhen *pika referimi për kujtesën kolektive*, duke ruajtur dhe dokumentuar ngjarjet e asaj periudhe. Prekazi dhe Bllaca vijnë si hapësira e kthimit të kujtesës.

Poezitë përshkruajnë masakrën e Prekazit: “*O asgjë s’ju thashë më zini besë / Kur zënë e trazohen rrathët e ajrit / E parëndomta shfaqet aty sakaq / E jashtëzakonshmja ndodh vërtet*”, duke bërë të qartë dhunën e kryer dhe heroizmin, duke u kthyer në pikë referimi për kujtesën kolektive. Gjakova: “*Po pyete në Gjakovë: Ku banon pikëllimi? Të thonë: në Çabrat. / Është Antologjia e të vrarëve...*”²⁹³. Tekste të tilla funksionojnë si arkiva poetike, ku lexuesi jo vetëm e kupton historinë, por ndjen nevojën për t’u përballur me fenomenin e traumës, duke mbajtur gjallë kujtesën, *Masakra e Mejës*.²⁹⁴ “Meje – Korenica”²⁹⁵, vend që nuk është thjesht një rrugë, si toponim i rrugës së nënave, në ligjërimin e vajtimit dhe vetmisë. Një rrugë reale shndërrohet në metaforën e dhimbjes universale të grave që humbën bijtë. Krahasimi “ditë si Nata e Bartholomeut” e nxjerr nga lokaliteti dhe e vendos në një galeri krimesh kolektive që nuk harrohen. Si shenja orientimi të kujtesës, ato kthehen në vende rituale, vende kujtese. Në këtë mënyrë, hapësirat konkrete kthehen në simbole të pikëllimit dhe të humbjes dhe funksionojnë si kujtesë poetike.

Bllaca²⁹⁶, *O Zot jam njeri i shndërruar në numër / Kur loja e tmerrit vazhdon pa pikë pa presje*. Ky kamp është një tjetër vend që shndërrohet në simbol të zhveshjes së njeriut nga çdo gjë: “*na i zhveshin edhe ndjenjat*”. *Shi i zi mbi kufi* është metaforë e kufirit të vdekjes, *shkretëtira e atdheut të vet*, atdheu kthehet në hapësirë e përjashtimit dhe humbjes. Këto vende nuk janë vetëm përvoja mnemonike të një brezi, por janë imazhe simbolike të traumës, janë pika referimi për brezat që vijnë.

²⁹³ Po aty., f. 230. Kadrush Radogoshi, poezia. Seancë e përshpirtshme. Ato i bëri poete pikëllimi... Posa arrijnë, ajo që është vetëm një ditë më e vjetër se tjetra, e pëshpërit poezinë e krijuar ditën e kthimit dhe rivarrimit të eshtrave të 11 martirëve, të cilën e konsideron fillim të çdo seancë të përshpirtshme... (Radogoshi:13).

²⁹⁴ Po aty., f. 232. Engjell Berisha, *Stinë lufte*. dhe vjen nata në fshatin e vetmuar / në terrin kozmik me vranësi / ta fsheh përfytyrimin nga dritaret e përshpirtshme / sytë fikur të të vdekurve / sytë errur të të zhdukurve / të kthyer andej kah i bie kufiri / rrugës për Kukës

²⁹⁵ Po aty., f. 233. Engjell Berisha: Meje – Korenica është rruga e nënave / ku kalojnë të gjitha nuset drejt vetmisë.

²⁹⁶ Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 171. Sali Bashota, *Loja e tmerrit*, Grua mbulona kokën me batanije / Fëmijët janë zverdhur nuk do t’i çelë mëngjesi / Shi i zi bie në kufirin e vdekjes / Bllaca gjëmon kur na i zhveshin edhe ndjenjat.

Personazhet²⁹⁷ si: viktimat të dhunës seksuale; dëshmitarët e masakrave, familjarë të zhdukur²⁹⁸, nuk janë thjesht individë, por simbol të traumës dhe rezistencës, ato shërbejnë si pikë lidhëse mes kujtesës personale dhe asaj kolektive, duke lejuar lexuesin të përjetojë *historinë si dëshmi morale dhe jo vetëm si fakt. Gjuha dhe kujtesa*: Në mes të dëshpërimit dhe humbjes, poetët Shqiptar Oseku, Ag Apolloni, Gazmend Bërlajolli, Imer Topanica, shprehin edhe rezistencë edhe shpresë. Gjuha dhe zëri i tyre përmes metaforës krijon e shpreh një larmi ndjenjash dhe përvojash që lidhen me kujtesën e luftës dhe ndikimin që ajo ka pasuar në jetën e tyre dhe në shoqërinë ku kanë lindur. Tregimi “Gjashtë”²⁹⁹, ku dy gra rrëfimtare, përcjellin historinë e masakrës që kthehet në përjetim të brendshëm. Kujtesa e tyre është edhe frikë, edhe dëshmi: “*u ngrihej gjaku dhe brofnin në kambë, tue i picërrue sytë nëpërmjet dritares*”. Kafshëve, *lopës dhe viçit* si të mbijetuarit e vetëm, “*pëllasin gjamën për katundin e paqenë*”, kafshët ruajnë kujtesën e tragjedisë kur njerëzit janë vrarë ose dëbuar. ndërsa *kënga çetnike* përdoret si instrument i pushtetit dhe i terrorit.

Lutja: “Mooos, o i lumi Zot!” është e vetmja ndërhyrje e drejtpërdrejtë e hyjnës, e cila shfaqet vetëm si thirrje e kotë, jo si shpëtim. Ligjërimi është i shumëfishtë, ai krijon dramën polifonike ku zërat e viktimave, urdhri, lutja dhe ironia e këngës së armikut përplasen mes tyre. Vlora Ademi³⁰⁰: Përjetimi i traumës tregohet nga uni-ligjërues, duke e bërë lexuesin pjesëmarrës të vuajtjes: “*Qyqe mbeta vetëm. Asnjani nuk iu ba me m’rrokë për krahu Asnjani t’nesërme zot nuk m’duel*.” Rrëfimi reflekton vetminë dhe izolimin total, ku viktimat ndihen mungesën e çdo mbështetjeje, madje edhe të Zotit. Fragmentet janë të prera, të ndërprera dhe shpesh pa ndonjë rrjedhë lineare, duke pasqyruar mënyrën se si trauma copëton perceptimin e kohës dhe realitetit: “Atë ditë turrat e trupit i kam pa tuj m’fluturue me ia mshelë sytë ditës.” Fragmentarizimi, copëzimi në strukturën gjuhësore, imiton ndërprerjen e rrjedhës normale të jetës dhe të mendimit për shkak të tmerit.

Teksti thekson dhimbjen fizike dhe psikologjike, shpesh në mënyrë të fuqishme dhe poetike: “*Nuk e di a i kanë mshelë sy e vesh gjak damarëve a u ka ecë kur trupit tem shfryhej epsh kazermash*.” Këto detaje e bëjnë traumën të prekshme, konkrete dhe të ndjeshme për lexuesin. Autorja përshkruan mungesën e mbështetjes, duke përdorur heshtjen dhe ndalimin e ndihmës hyjnore si simbol të pafuqisë dhe dhimbjes ekstreme: “*Atë ditë nuk pata as Zot. I pari shpinën Ai ma ktheu*.” Ky element forcon ndjenjën e braktisjes dhe tmerit absolut. Teksti përdor metafora të forta dhe imazhe të fuqishme për të shfaqur dhimbjen: “*E kam pa t’harlisun tuj m’u largue me kryet mbajtë n’dy duer*.” Kjo formë pamore shpreh lidhjen mes humbjes, trishtimit dhe paaftësisë për ta ndaluar fatin, duke bërë traumën të dukshme në mënyrë simbolike. Ligjërimi është në harmoni me fragmentimin e kujtesës pas traumës.

Kalimi nga toni lutës (“Rri me mue!”) te toni akuzues (“As burri, as vllaznit, as baba...”) është një zhvendosje retorike që e shndërron tekstin nga lutje në dëshmi dhe akt-akuzë. Kujtesa aktivizohet jo përmes rrëfimit racional, por përmes ndjesive të trupit (“trupit tem shfryhej epsh kazermash”). Kujtesa është gjithashtu e ndërprerë dhe e përsëritur: “Atë ditë...”, një formulë që ritregon jo për të mbyllur ngjarjen, por për ta mbajtur të hapur, për të rikthyer traumën në një qark të pambaruar. Në këtë mënyrë, letërsia e pasluftës bëhet një hapësirë e kujtesës së përbashkët, ku dhimbja individuale kthehet në shenjë e identitetit kolektiv.

²⁹⁷ Po aty., f. 243. Mehemt Kraja, Edhe të çmendurit fluturojnë.

²⁹⁸ Po aty., f. 203. Ag Apolloni. Një Fije Shprese, Një Fije Shkrepëse: Pashka kishte mbledhur duart në krahëror kur e kishte dëgjuar dëshmitarin e masakrës dhe kishte marrë pamjen e përvuajtur të Shën Marisë. Katërqind burra në mes të livadhit ishin korrur, e nga malet askund një e shtënë për be. Katërqind burra në mes të fushës ishin masakruar e nga qielli asnjë rrufe.

²⁹⁹ Po aty., f. 109. Imer Topanica, Tregimi “Gjashtë”. Përdorimi i leksikut verior (“shafiteshin”, “tanë tue u çjerrë”, “zoja e shpisë” lidh gjuhën e tregimit me rrëfimin popullor dhe i jep autenticitet, duke shndërruar tregimin në një fragment të gjallë të kujtesës gojore.

³⁰⁰ Po aty., f. 122-125. Vlora Ademi.

Humbja, përmes gjuhës së artit, transformohet në një formë rezistence dhe mbijetese. Kjo thekson rëndësinë e gjuhës dhe formave letrare jo vetëm si mjete shprehjeje, por si mjete të domosdoshme për përballimin e traumës historike dhe për ndërtimin e një vetëdijeje të re kulturore e kombëtare. Shkrimtarët përzgjedhin forma të tilla si poezia e zhveshur nga zbukurimet, elegji, baladë, tregime, që komunikojnë me lexuesin, për të krijuar hapësirë për reflektim të përbashkët. Tipar i *gjuhës së traumës* është *fragmentariteti*, strukturë gjuhësore që pasqyron ndërprerjen e jetës dhe rikthimin e traumës³⁰¹. Simbolika është e fuqishme, përdoren figura biblike (si flijimi, ringjallja, apokalipsi), metaforat e dhimbjes (trupi i vvarë, fëmijëria e shkatërruar, shtëpia e djegur), alegoria dhe absurdi, të gjithë këto elemente krijojnë gjuhë poetike që tejkalon kufijtë e dokumentarit. Vetë autorët e shfaqin veten si dëshmitarë moralë dhe përmes teksteve arrijnë të kthejnë përvojën individuale në kujtesë kolektive, duke krijuar një diskurs që është njëkohësisht historik, etik dhe estetik.

Poezitë nuk ndërtohet mbi imagjinatën e lirë, por mbi kujtimet e traumat, përvojat e luftës, dhunës, humbjes. *Kujtesa* është ajo që e detyron *gjuhën* të marrë formë të copëtuar, të ngjeshur, të përsëritur. Fjalitë janë të ndërprera, mungojnë lidhëzat, ka thirrje, britma. Përmes gjuhës *kujtesa* denoncon, akuzon, mban gjallë kujtimin e viktimës, ndërsa vetë gjuha merr rolin e dokumentit, jo në formë historike, por poetike. Tekste të tilla si *Baladë për të dhunuarat e Adem Gashit, Pështja e gurit*³⁰², *#izbicë* e Shqiptar Oseku³⁰³, *Kujto. Mos harro. Mbylli sytë. Merr frymë thellë, e kujto gjithçka: ditën, datën, vendin, orën e saktë. Diellin që digjej flakë në perëndim*, kujtimet nuk rrëfohen si një histori e plotë, por si shkëputje çastesh, *drita e diellit, krisma, tymi, era, bebëzat, fjalët e fundit*. bëjnë që gjuha të imitojë në mënyrë mekanizmin e kujtesës, që fikson momente të mprehta dhe lë zbrazëtira të tjera.

Gjuha është e drejtpërdrejtë, pa zbukurime, si rrëfim i përgjakur e ndërpret logjikën narrative, “kujto!” si formulë liturgjike, i ngjan një rituali memorial, ajo ngulmon që e shkuara të mos fshihet. *Kujtesa* fiksohet në detaje konkrete, “xhaketen e grisur”, “këpucën në shkurre”, “bebëzat e gjera”, që e bëjnë kujtesën të prekshme, të pashlyeshme. *Kujtesa* e traumatizuar fragmenton gjuhën, po ajo gjuhë, e shformuar nga trauma, bëhet mekanizmi i ruajtjes së kujtesës: ajo dokumenton, transmeton dhe i jep vazhdimësi kujtimeve. *Struktura gjuhësore* ku përdoret gjuha fragmentare, e përsëritur, e thyer, që pasqyron ndërprerjen e jetës nga trauma: metafora e *hirit, trupit të shkatërruar, fëmijërisë së vvarë*, strategjia narrative e ndjekur te Donika Dabishevc, “Pas masakrës”³⁰⁴, fjali të shkurtra, sintaksë e drejtpërdrejtë, emërorë që krijojnë ritmin e dëshmisë, ngjarja nuk zbukurohet, por forma është e papërpunuar. Ndarja e figurave në rreshta të shkurtër (p.sh. “Nji kambë ktu, nji krye atje, trupa si kuaj deti, torso...”), imitojnë mënyrën si tronditja ndan perceptimin dhe kujtesën. Zhvendosja nga peizazhi i shkrumbuar te parathënia ironike (media, demagogët), pa lidhje të plotë kohore, dikton lëvizjen nga përvoja tek analiza e pasojave.

Toni polifonik, zëri i dëshmitarit përzihet me zërin ironik të vëzhguesit (shënimet për “publiku botnor”, “demagogë”), që e zhvendosin vëmendjen nga tmerri tek reagimi kolektiv. Përdorimi i onomatopesë, përshkrimet simbolike, “shumë gjak”, “Era shpupuritë flokët”, synojnë shumësi efektsh tek lexuesi. Imazhi i *dasmës së korbave*, është alegori makabre për festimin e vdekjes nga ankthi i tjerëve. Në këtë mënyrë teksti rrit intensitetin me pamje shumë konkrete (kambë, krye, xhaketa e grisur, fotot), të cilat bëhen mnemotik për të mbajtur ngjarjen përtej harresës.

³⁰¹ Hirsch, Marianne. (2012). The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust. Columbia University Press.

³⁰² Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 208. Sibel Halimi. Të gjitha identitetet / ngjizen në një Nënë / për t’i dhënë pamje të kufishmes.

³⁰³ Po aty., f. 51. #Izbicë.

³⁰⁴ Po aty., f. 53. Grumbuj trupash nji mbi nji bajnë mozaikun e apokalipsës. / Atij t’projektuem prej trunit njerëzor. /Katër S-ja n’lëvohgë lisi...

Përshkrimi i shpërndarë dhe i copëtuar reflekton mënyrën se si trauma ruhet: jo si rrëfim i plotë, por si mori imazhesh dhe ndjesish që nguliten. Pjesët që flasin për gazetatat, televizionin, demagogët tregojnë se kujtesa është në rrezik të “privatizohet” ose manipulohet, zbardhja e fajësimit të tjetrit zëvendëson kujtesën e viktimave. Dallimi midis përvojës dhe mënyrës si ajo bëhet spektakël (fotot, lajmet) përshkruhet si degradim i kujtesës që prodhon vetëm sensacion. Përshkrimi i mediave dhe demagogëve e kthen tekstin në një akuzë ndaj mënyrës se si pasojat e luftës transformohen në “material” për politikë, statistika, tablo të jashtme, ndërkohë që humbet përmasa humanizuese. Te **Tafa** kemi një qasje më reflektuese dhe filozofike, trauma shfaqet jo vetëm si dhimbje, por dhe si përvojë që formon identitetin. Lexuesi percepton traumat si pjesë e procesit të ndërgjegjësimit dhe të përballimit të së kaluarës. **Matoshi**, ndërthur kohën e kaluar me të tashmen, përdor metafora natyrore dhe toponime për të krijuar lidhje midis historisë personale dhe peizazhit kulturor, trauma lidhet me vendin dhe identitetin kulturor, ndërsa lexuesi ndjen dhimbjen si një përvojë kolektive.

Struktura kohore e çarë, rikthimi i të shkuarës, figura mbizotëruese simbolika biblike dhe sakrale: flijimi, ringjallja, apokalipsi, strategjia narrative, sjell në vëmendje viktimat civile, fëmijët, gratë.

Poezia *The Lil's poem*³⁰⁵ është rikrijim poetik i një krimi lufte. *Ligjërime i zhveshur*, i drejtpërdrejtë, pa zbulime, për të thënë të vërtetat “në asht”, mbizotëron alegoria e dhunës dhe absurditetit. Poezia është më shumë kujtesë e gjallë sesa lojë estetike. Mbizotëron dëshmia dhe thirrja morale, kjo e rikthen lexuesin në një moment ku njeriu është i pafuqishëm përballë dhunës.

Strategjia narrative që ndjek Bajraj te *Gjellë shqiptare*, autori është përafrimi mimetik, përzierja e dokumentimit me fiksionin për të dhënë një “të vërtetë të ndërmjetësuar”, memorizimi i dhunës përmes alegorisë. Te poezia “Fajtori” e Xhevdet Bajraj, përdor enumeracionin (“*më plaçkitën / më arrestuan / më vranë njerëz të farestit / miq qenin tim*”), me strukturë gjuhësore shtuese, që imiton shtresimin e dhimbjeve. Çdo varg rrit intensitetin e traumës. Vargjet e fundit (“*Tani në Parque Mexico i ushqej zogjtë e gjymtuar ...*”), e zhvendosin kujtesën në hapësirën e mërgimit. Kujtimi i traumës bëhet i pashkëputur nga ekzili. “Zogjtë e gjymtuar” si metaforë e plagës së shpirtit, e shpresës së thyer, por edhe e kujtesës që nuk fluturon lirshëm. Bajraj përdor një gjuhë të zhveshur, të drejtpërdrejtë, që bart një ngarkesë të fuqishme emocionale. Kjo gjuhë e thjeshtë e dëshmisë është tipike për letërsinë e traumës: ajo nuk stoliset, por e artikulon dhimbjen ashtu si është, duke u bërë një akt kujtese. Grotesku shfaqet në kontrastin mes pafajësisë së fëmijëve dhe brutalitetit shtazarak të ushtarëve. Ky kontrast i pamundur është një formë denoncimi poetik, një ironi e hidhur mbi çnjerëzoren.

Gazmend Bërlajolli³⁰⁶, *Fër-fëlloj fë-llanza n'uj-e, fër-fëlloj o fëllanza n'uje, fëllanza moj fëllanza, fëllanza moj Fëllanza...* përdor një gjuhë të thjeshtë, e cila reflekton gjendjen psikologjike dhe emocionet e viktimave, ripërsëritjet dhe thirrjet (“fëllanza moj fëllanza”), krijojnë efekt ritmik si këngë rituale ose lamtumire. Vargjet pasqyrojnë tension, ankth dhe pasiguri, përmes tingullit që përsëritet dhe nuk qetësohet. Përsëritje të fjalëve dhe frazave (“rreh ata nanën, rreh, rreh”, “njëri hyn e tjetri dil”), që riprodhojnë ritmin e dhunës dhe ndjesinë e pafuqisë. Autori e ndien që nuk ka mundësi të mbrojë veten apo të tjerët (“Qysh m'u kthye n'atë shpi, që vorr i çikës e i burrit m'ish ba?”), përdorimi i detajeve grafike të torturës, dhunës fizike dhe shkatërrimit të familjes tregon se viktimat pëson një traumë të thellë. “O kuklla! Kqyrni, kqyrni, se edhe juve kemi me jua ba njisoj!”, pasqyrojnë procesin psikologjik të rikujtimit që reflekton tmerr, çorientim dhe pasiguri.

³⁰⁵ Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 186.

³⁰⁶ Po aty., f. 100. Fëllanzat.

Donika Dabishevcit te *Pas masakrës*³⁰⁷ dhe *Lutjet e një nane*³⁰⁸ përdor fjali të shkurtra, ndarje të çrregullta të mendimeve, dhe fraza që ndërpriten papritur. Përsëritja e detajeve të tmerrshme, si trupat e gjymtuar, mishin dhe gjakun, imiton mënyrën se si trauma rikthehet në kujtesë, duke e bërë lexuesin të përjetojë një cikël të pandërprerë dhimbjeje. P.sh.: “*Nji kambë ktu, nji krye atje, trupa si kuaj deti, torso, pa gjymtyrë...*”. Kjo mënyrë shprehjeje pasqyron një kujtesë që nuk është lineare, por copëza, fragmentare, duke reflektuar mënyrën se si trauma mbetet e pranishme dhe e shqetëson subjektin. Përdorimi i figurave si “*korbat bajnë dasmë*” e “*trupa si kuaj deti*” krijojnë një botë që është njëkohësisht reale dhe simbolike. Kjo simbolikë tregon për masakrat si një lloj “*hije apokaliptike*” mbi njerëzimin dhe lidh traumën personale me një kujtesë kolektive, historike dhe kulturore. *Metafora groteske dhe ironike*: “Era shpupuritë flokët e kokave të preme” dhe “*Mas tyne kanë me ardhë minjtë... masnej krymbat... ushqim i bollshëm për krejt.*”

Këto metafora transformojnë tmerrin në një gjuhë që është njëkohësisht groteske dhe ironike, duke krijuar një distancë kritike ndaj realitetit të dhimbshëm, por duke e ruajtur atë si dëshmi. Përshkrimet e tmerrshme nuk shërbejnë vetëm për të tronditur lexuesin, por edhe për të dëshmuar. Ironia në përshkrime si “*publiku botnor si zakonisht, ndrron kanal*”, tregon një largim të shoqërisë nga dhimbja reale, dhe grotesku shndërrohet në një formë rezistence, shndërron tmerrin dhe refuzon të lejojë harresën. Teksti nuk është vetëm narrativ personal; ai funksionon si dëshmi dhe paralajmërim për të gjithë. Fjalitë e fundit “*Si gjithmonë, pas çdo lufte!*” i jep traumës një dimension universal dhe kolektiv. Autorja e vendos gjuhën e kujtesës dhe traumës në një mjet për të ruajtur historinë dhe për të transmetuar dhimbjen e përjetuar te lexuesi, duke e kthyer tekstin në një “arkiv të gjallë” të dhunës dhe pasojave të saj.

Te *Lutjet e një nane* trajton traumën në një mënyrë që dallon nga pjesa tjetër e literaturës që kemi shqyrtuar, duke i dhënë fokus emocionit të brendshëm dhe dhimbjes së nënës përpara vdekjes së fëmijës. Disa veçori kryesore janë: Poezia tregon dhimbjen e nënës që ndjek çdo moment të fundit të jetës së fëmijës: “*Aman mor Zot, merre, merre nji dakik e ma parë. T’falem Zot, merre shpejt, merre e mos e le me hjekë!*” Ky pasazh tregon ngërçin emocional dhe pafuqinë e nënës për të ndaluar vdekjen e të dashurit të saj më të vogël. Trauma nuk paraqitet vetëm si dhunë fizike, por si dhimbje që rrjedh nga lidhja intime mes nënës dhe fëmijës: “*ai qingj i vogël që sa kish marrë kamtë me ecë ledinave, kish me i mshelë ato sy t’bukur, sy bojëqielli*”. Kjo krijon një dimension të brendshëm, të përjetuar nga emocionet, kujtimet dhe lidhja shpirtërore.

Dabishevc përdor imazhe dhe metafora që e bëjnë përjetimin të prekshëm, shpesh të dhimbshëm: “*zorrtë e çpupurituna si krelanë prej ciflave t’granatës*” / “*si gjylpana n’shpiert dej n’ditë t’vorrit gugatjet e tij t’fundme*”. Këto figura gjuhësore i japin lexuesit ndjesinë e dhimbjes fizike dhe shpirtërore, duke e bërë traumën të prekshme në mënyrë intensive. Përveç dhimbjes, teksti shfaq pafuqinë për të ndaluar fatin e tmerrshëm, duke theksuar kontrastin midis dëshirës së nënës dhe realitetit të pashmangshëm: “*Jo me pushue, as me fjetë... / Me i mshelë për mos me i çelë ma. Kurrë!*” Kjo përforcon përjetimin ekzistencial të traumës, ku veprimet janë të kufizuara përballë vdekjes.

Flora Brovina³⁰⁹, e zgjeron perspektivën duke përfshirë tragjedinë e një komuniteti të tërë: “*Pas meje janë mijëra, Flokëshprishura Kosovë.*” Imazhet e forta trupore pasqyrojnë dhimbjen dhe shkatërrimin psikologjik: “*E kam buzën e thithur, Gjirin e kam të tharë. “Pas pushtimit me maja thikash, U përjargën qenërisht*” japin ndjenjën e copëtimit dhe kaosit. Trupi nuk është vetëm subjekt përjetimi, por mbart kujtesën e dhunës: “*Eva jam trupshpaluar, Mbledh lekat, Copë, copë të grisura.*”

³⁰⁷ Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 53.

³⁰⁸ Po aty., f. 144.

³⁰⁹ Po aty., f. 124-125

Trauma individuale lidhet me tragjedinë kombëtare, duke krijuar një ndjenjë solidariteti dhe përkatësie, por edhe peshë të madhe emocionale për lexuesin. Fragmenti përdor përsëritje dhe ritëm të përshpejtuar, duke e bërë tekstin të tingëllojë si të parashikojë një katastrofë ose apokalips: “*Ti mbijeto, / Ti mbijeto. Kosovë, Mbijeto ti.*” Kjo nuk është thjesht përsëritje për intensitet emocional, por thirrje dhe urdhër për mbijetesë, një element që i jep traumës dimension heroik dhe kolektiv.

Në poezinë “Dita e parë e verës 98”³¹⁰ të Teki Dervishit, trauma e luftës paraqitet në dimensionin psikologjik dhe social të fëmijërisë, duke e përshkruar ndikimin e saj mbi mungesën, humbjen dhe përjetimin e dhimbjes kolektive. Autori përdor imazhe të forta vizuale dhe figurative, që bëjnë të prekshëm vuajtjen: “*Buza e tyre e njomë me shkrumbin e dhembjes i fotografon / Kanë shenja Saturni. Nëse arrijnë të plaken, vdesin të njomë!*” Këtu shfaqet përjetimi i dhimbjes dhe pasojat psikologjike që shoqërojnë fëmijërinë e humbur, duke përdorur një simbolikë astrologjike (Saturni) për të theksuar peshën e fatit dhe tmerrin që mbetet. Shpëtim Selmani³¹¹, me *Balada e buburrecit*: “*...do të na rrjepin për së gjalli. Do të na përthunojnë, dëgjoja tjetrën. Do të na heqin sytë, tjetra. Nuk na kishin lejuar t’i kalonim kufijtë. U kthym në shtëpitë tona duke dëgjuar këngën e korbit. Zhurmën e hapave të shekullit të ri, që vinte drejt nesh. Sipas fisit maya, bota do të shkrëmoqej, do të shformësohej, do të merrte fund bash në vitin 2000. Fundi i botës. E cila nuk e duronte më veten. Thënë të drejtën, i kuptoja shumë mirë dhe bashkëndieja me njerëzit e fisit maya. Edhe pse kurrë nuk ia qëllonin. Ishte prill, 1999*”. Ai përdor metaforat e braktisjes dhe tjetërsimit, duke e shndërruar traumën në reflektim mbi absurditetin e ekzistencës.

Adem Gashi³¹², këngët dhe poezitë e tij i kushtohen dëshmorëve dhe heronjve, duke përforcuar identitetin kolektiv kombëtar. Ndryshe nga rastet ku lexuesi përjeton traumat individuale, Gashi përdor efektin e identifikimit dhe empatisë aktive: “*Një dolli helmi po e ngre me fund / Zemërplatur, kaq mundem / Se dhimbja juaj më shemb, më mund*”. Ky fragment tregon se trauma nuk është vetëm e viktimës, por shfaqet edhe tek ai që e përjeton vërdallë, duke e bërë dhimbjen kolektive dhe emocionale.

Te Sibel³¹³, trauma lidhet drejtpërdrejt me trupin dhe virgjërinë, e cila shndërrohet në simbol të pafajësisë, humbjes dhe dhimbjes: “*Fustan i bardhë me një kordele t’ndame n’dysh n’cep gjini, trishtim*” / “*Fustanin e kuq t’dashnisë teme t’parë / E dhunueme po, virgjëneshtë përjetësisht!*”. Kjo e bën përjetimin të veçantë dhe intim, duke kombinuar traumën fizike me simbolikën e trupit të gruas si territor të pushtuar nga dhuna. Fustanet nuk janë thjesht objekte; ato funksionojnë si shenja të përjetimit të traumës dhe kujtesës kolektive: “*Me mija fustana shtri në fushë jeshile / Sytë t’i marrin*”. Këtu, trauma e individit lidhet me përjetimin kolektiv, ku çdo fustan përfaqëson një grua të dhunuar dhe një humbje të pafajësisë. Ngjyrat e fustaneve (bardhë, kuq) dhe truporja e shpërndarë në hapësirë krijojnë poetikën e dhimbjes, kjo e bën traumën të prekshme, të dukshme dhe emocionale: “*Ah si e mbaj mend këtë ngjyrë, kur bardhësinë ma pshtetën për shpine*”. Kjo qasje nuk e tregon dhunën në rend kronologjik, por përçon përjetimin emocional dhe estetik të tmerrit. Teksti përdor gjuhë poetike dhe figurative për të përshkruar dhimbjen fizike dhe emocionale, ku trupi i gruas bëhet dëshmi e dhunës, por edhe simbol i rezistencës.

³¹⁰ Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 156.

³¹¹ Po aty., f. 286. Në gojën e babait tim gjendej tyta e një pushke. / Unë shkruaj ngase kur isha trembëdhjetëvjeçar kuptova / Se qeni im bredharak ishte sëmurë. / Vuante nga trauma.

³¹² Po aty., f. 126.

³¹³ Po aty., f. 128.

Sali Bashota, *Poezi e vrarë*³¹⁴, përçon traumën në një mënyrë të fuqishme dhe të ndryshme nga trajtimet e tjera të përmendura më parë. Ai përdor një stil të gjatë listimi (enumeracion), ku çdo element i shkatërruar i botës materiale dhe shpirtërore renditet pa ndërprerje: “*digjej dhoma ime shtëpia ime prej guri biblioteka e shpirtit dorëshkrimet e shpirtit librat e shpirtit të gjitha mallkimet...*”. Ky enumeracion pasqyron rrjedhën e pandërprerë të dhimbjes dhe shkatërrimin total, duke e bërë lexuesin të ndiejë empati emocionale, sikur të jetë pjesë e traumës. Te Vlora Konushevc, “Unë jam vra ma shumë se një herë”³¹⁵, trauma nuk është vetëm humbje fizike, por edhe çrregullim i botës morale dhe psikologjike: Ëndrrat e humbura për bukë dhe liri përballen me dhunën brutale; Revolta është brendshme, e shprehur përmes rrëfimit dhe perceptimit. Detajet konkrete e bëjnë poezinë realiste, ndërsa kontrasti surreal e fuqizon përjetimin emocional.

Përfundime

Krijimi letrar i autorëve të trajtuar dëshmon se letërsia funksionon si mjet kritik dhe etik për ruajtjen, transmetimin dhe përpunimin e kujtesës historike. Përmes rrëfimit, përdorimit të gjuhës simbolike dhe analizës kuptimore në kontekstin e vendndodhjeve mnemonike, autorët dokumentojnë traumat e përjetuara, ndërmjetësojnë fenomenin e postkujtesës dhe krijojnë një hapësirë interpretuese ku lexuesi mund të përjetojë dhe analizojë dhimbjen historike. Studimi ynë, nënvizon rolin e letërsisë si mjet për të trajtuar traumat individuale dhe kolektive, duke lidhur krijimin artistik me përballimin kritik të së kaluarës me qëllim afirmimin e dinjitetit njerëzor në nivel emocional dhe etiko-kultural.

³¹⁴ Gaxha, Blerinë., “Memorie dhe traumë: Kujtesa e luftës 1998-199 në letërsinë shqipe në Kosovë”, Prishtinë 2023, f. 171. Shih edhe Dije Demiri Frangu në poezinë *Unë ia pashë mendtë si i dilyn* - (Një nëne në Bllacë, prill 1999). *Në formë kujtimesh me krahë / Në formë dhimbjesh të ujëta / Në formë atdheu / Në formë shtëpie*

³¹⁵ Po aty., f. 114. Kur jam çky e jam çnderu n’sy të babës, të fëmijëve Tokën me thoj e kam gërry / Dhambët fort i kam shtrëngu Mos me qitë as edhe një za.